

Rola postavy v stratégii prozaického textu

Character Role in the Strategy of a Prose Text

Viera Žemberová

(Prešov, Slovensko)

Abstrakt:

Príspevok sa sústreďuje na texty slovenských prozaičiek, ktoré sa primárne nevenujú rodovej problematike. Zaujíma ich ženský subjekt v osobnej a vzťahovej krízovej situácii. Kríza subjektu je vyvolaná napätím medzi konvenciou a realitou. Irena Brežná na to využila metaforu choroby kože a Etela Farkašová nesúlad medzi chorobou mozgu a realitou. Autorky sa odklonili od konvenčného zobrazovania ženskej literárnej postavy a prinášajú súčasníčku s problémom, ktorým prekračujú jej tradičné literárne zobrazovanie.

Kľúčové slová:

autor; próza; charakter; vnútorný konflikt

Abstract:

The article focuses on the texts of Slovak female prose writers, who do not address gender issues primarily. They engage their female characters in a personal and relational crisis situation. The inner crisis of the subject is caused by tension between convention and reality. Irena Brezhna used the metaphor of skin disease and Etela Farkaš the dissonance between brain disease and reality. The both authors have turned away from the conventional depiction of the female literary character and bring a contemporary one with a problem that enables them to go beyond the traditional literary depiction of a female character.

Key words:

author; prose; character; internal conflict

Autorky, ktoré vstupovali prvými knižkami do literárneho života na prelome sedemdesiatych a osemdesiatych rokov minulého storočia krátkymi žánrami, obnovili literárnu postavu ženy, exponovali jej rodinný, profesijný mikrosvet i zamlčaný vnútorný svet a (navrstvujúce sa, stupňujúce, ale predovšetkým neriešené) problémy s prejavmi aktívnej, vertikalizovane zacielenej osobnej krízy subjektu. Autorky emancipovali svoju postavu, rozprávačku, bez mena, Ja na pozadí exteriéru rozporov veľkého sveta, do ktorého subjekt zapojili tak, že sa postava „vklínená“ do témy a do ústredného problému ukotvila vo svojej spoločensky atraktívnej profesii a len potom sa identifikovala vo svojej (neharmonickej) rodine. Objektívne treba poznamenať však i to, že do literatúry vstupujú literárne vyprofilované tvorivé dielne, ktoré zo svojho odborného vzdelania a profesie prenášajú do umeleckej prózy látku a tému. Subjekt ženskej postavy v próze autoriek sprevádza ešte stále negatívne kliše „ženského čítania“, čo znamená napríklad i to, že sa bez odlišovania za celok považuje (tlak recepčnej tradície od 18. storočia) ornamentalizované čítanie. Nuž a ono zvyčajne negatívne funguje pod označením romantická, sentimentálna, figuratívna, gýčová ženská literárna postava, ktorá sa aj preto primárne v texte presadzuje ako jedinečný subjekt s osobitým videním a zhodnocovaním sujetových a fabulačných situácií, do akých sa ženská literárna postava dostáva jednak z vôle svojej autorky, potom v súlade s „normami“ teórie a recepcie konkrétneho prozaického žánru, či ako vklad ad hoc iba módného vkusu. V látkovom podloží slovenskej prózy od sedemdesiatych rokov 20. storočia prežíva tradícia rodiny. V téme sa komparujú aj diferencujú vzťahy v „modernej“ rodine, v sujete sa presadzuje subjekt v komplikovanom vzťahu ani nie tak k svojmu klišéovitému okoliu, ako k sebe samému, z čoho sa odvíja otázka hodnôt, zmyslu a efektívnosti konkrétneho života. Ženská postava sa v prozaickom texte prestáva uzatvárať do svojej ženskosti a otvára sa dramaticky, čím si uzatvára cestu porozumenia aj k sebe a narušuje (seba)dôveru v identitu svojho Ja.

„Iba psoriatik môže byť vrcholne vnímavý čiže inteligentný. Pozri, koža má ten istý tkanivový základ ako mozog a nervová sústava. Koža odráža vnútro človeka.“

Irena Brežná¹

Skutočnosť, že Irena Brežná a jej postmoderné chápanie života, ktoré do svojho umeleckého textu prijíma ako látku, tému a problém subjekt, dostáva sa do netradičnej a kruto individuálnej situácie „cudzieho“, „nového“, „neznámeho“ jestvovania so sebou a „inými“, teda do situácie, keď musí, ak má aj jeho život jestvovať a subjekt sa má

1 BREŽNÁ, I.: *Psoriáza moja láska*. Bratislava: Archa, 1992, s. 47.

v ňom prejavíť a presadiť ako ľudská, mravná, poznávacia hodnota aj entita. Subjekt aj preto (musí a chce) hľadá ďalší osobný a spoločenský, alebo užší a širší či komorný a verejný priestor na realizovania sa v role jednotlivca ako výrazné Ja s tenzijným, iným, odlišným alter egom v telesnej schránke, priestore.

Postmoderná próza výberom tém a problémov aj svojou postavou reaguje na skutočnosť „nového“ sveta pohybujúceho sa na podperách rýchlosti, povrchnosti, relativizovanej zodpovednosti za celok a na „sile“ i „význame“ gesta zmyslovo prijímaného chaosu takmer ako jeho forma na fungovanie. Ide vlastne o súbory z rozlične organizovaných procesov, po ktorých zostáva výsledok v skúsenosti subjektu i kolektívu spoločenstva vedomie panoramatickej globalizácie bez precíznych zásad a zjednodušené, do spoločného, globálneho priestoru vytváraný nový celok zo všetkých zložiek života². Za týmto poznaním stojí vývoj vedy, „skracovanie“ vzdialeností, rýchly prenos informácií v priestore a čase, anonymizácia subjektu (móda, reč, správanie sa, morálka spoločenského kontaktu a ďalšie) v priestore veľkomesta, svojej profilovanej skupiny (nová identita v profesii, záujmovom spoločenstve, móda, gesto, pátos a ďalšie) na odlišenie sa od „tradičnej“, „svojej“, „starej“ identity (Ja, kolektív) v spoločnosti rovnorodých členov (rodina, generácia, lokálne, kultúrne spoločenstvo, etnické, lokálne záujmy, vkus, reč a mnohé ďalšie).

Postmoderná próza, v priestore ktorej kompozične dominuje narátor a subjekt, reaguje aj na ďalší poznávací podnet. Ten vyplýva z napätia globalizujúceho sa „spôsobu“ jestvovania subjektu a sveta, keď sa prejaví ako opozícia svojbytnosti (autenticita, jedinečnosť) subjektu alebo konkrétneho priestoru (lokalita, etnikum, kultúrna entita), ktorý svoju autenticnosť považuje na „najdôležitejšiu hodnotu“ voči takým istým činiteľom, ktoré sa v globalizačnom procese vyrovnali s „ideami kultúrneho relativizmu“.

Postmoderná próza, ktorá sa sústredila na subjekt a vo svojej genéze aj vo výraze, ktorým tvaruje nielen subjekt, ale aj jeho priestor a čas „akcie“, dovoľáva sa Foucaultovho presvedčenia, podľa ktorého: „V našich časoch je možné myslieť iba v prázdnote, ktorá ostáva po zániku človeka. Táto prázdnota totiž neprehlbuje nedostatok, ani nevytvára medzeru, ktorú by bolo treba zaplniť. Nie je to nič viac ani menej, ako vyrovnanie priestoru, kde je konečne znova možné myslieť“³. V závislosti od toho, ako jasne a intenzívne si to uvedomujeme, M. Foucault naznačuje, že sme sa v postmodernej dobe (sveta, človeka), napriek „trendu“ globalizovať, vyrovnávať, zjednodušovať, horizontalizovať a uniformizovať aj relativizovať pre prostotu mocenského a manipulačného vyrovnávania sa práve s jedinečnosťou subjektu a jeho

2 FARKAŠOVÁ, E.: *Lokálne versus globálne (so zreteľom na kultúrne aspekty globalizácie)*. In: PODOLÁKOVÁ, K. (ed.): *Multikulturalita, interkulturalita, transkulturalita*. Zborník z medzinárodnej konferencie konanej v dňoch 25. – 26. 10. 2001. Bratislava: ASCO art & science, 2001, s. 27 – 34.

3 FOUCAULT, M.: *Slová a veci*. Bratislava: Kalligram, 2000, s. 348.

pôvodného priestoru a kvality, všetko, čím sa subjekt stal jedinečný, sme sa dostali do súkolesia osobného priestoru a osobného času. Na to stačí, aby subjekt poznal, mal skúsenosť, prežil, myslel ako ten, kto je „iný“, napríklad, aby ochorel nevyliciteľnou, no nie usmrcujúcou chorobou. Na vyjadrenie tejto situácie a vo vzťahu k určujúcemu priestoru na jestvovanie a realizáciu subjektu používa M. Foucault termín *heterotopia*⁴, pretože, ako objasňuje ďalej, „*Pokud se týká heterotopií jako takových, jak je můžeme popisovat, jaký mají význam? Můžeme si představit určitý typ systematického popisu – neříkám vědy, neboť tento termín je nyní až příliš zneuctěn – jehož předmětem by v dané společnosti bylo studium, analýza, popis a „čtení“ (jak dnes někteří rádi říkají) těchto odlišných prostorů, těchto jiných míst.*“

Sémantickej aj morfolologickej situácii a vymedzeniu subjektu v „umení modernej doby“ sa napokon sústredene venuje v 20. storočí filozofia. V tejto súvislosti bude náležité pripomenúť ako filozofia prijíma svoju pozíciu medzi umeniami v „modernej“ dobe. Azda i preto sa stále častejšie možno stretnúť s postrehmi filozofov, ktorí ju vidia na osi dilógie: raz ako filozofiu literatúry a vzápätí ako literatúru filozofie. „Téma subjektu“ sa stáva vyjadrením pomeru medzi všeobecným poznaním a jedinečnosťou poznávacej existencie⁵. Vo vzťahu k autorským stratégiám Ireny Brežnej bude vhodné uvažovať o „tému subjektu“ v husserlovskom výklade, teda ako o postoji (autora) na vyjadrenie chápania sveta, ktorý vzniká „ako výslednica intersubjektívneho konsenzu, ako idea spoločenstva otvoreného a nekonečného“, sprevádzaného racionálnym, do systému a mechanizmu spoločnosti zorganizovaným „konštituovaným svetom“. V naznačenej súvislosti bude najskôr vhodné prijať vymedzenie subjektu i jeho spôsobu realizovať sa v spoločnosti ako „intelektuálny koncept“. S intelektuálnym konceptom však, hovoríme o umeleckej próze, súvisí zámer autora uviesť (typ), rozvinúť (sujet, problém) a pointovať (poznatie) subjekt vo verbálnom umení – Mukařovského terminológii – ako estetický objekt. Už aj preto bude tento krok opodstatnený, lebo v súlade s ním sa priamo konštruje významová zložka textu, ale sa súčasne identifikovateľne aj materializuje prostriedkami poetiky, estetiky a filozofie v konkrétnom umeleckom texte autorova ambícia vyjadrená ako *osobnostná záťaž umeleckej výpovede*. To sú však už pohyby z koncepcie a stratégie autora vo vnútrotextovom priestore konkrétneho umeleckého a autorského textu.

Vo vzťahu k próze Ireny Brežnej *Psoriáza, moja láska* treba zdôrazniť to, že jej subjekt sa anonymizuje vo vzťahu k čitateľovi a *minimalizuje* vo vzťahu k ďalším subjektom: nemá meno, je spoločensky a vzťahovo nezaradený, vykonáva neosobnú prácu pre kohosi iného, je v službe iného ako neosobný (kafkovský) nástroj. Brežnej

4 FOUCAULT, M.: *Myšlení vnějšku*. Praha: Herrmann & synové, 1996.

5 HAMAN, A.: *Subjekt ve filozofii a umění moderní doby*. In: HODROVÁ, D. (red.): *Proměny subjektu*. 1. a 2. svazek. Praha: Ústav pro českou literaturu, 1994, s. 5.

(ženský) subjekt sa stotožnil s narátorkou, aj preto sa pohybuje v interiéri textu. Vlastne je modelovaný ako interný (komorný) subjekt preto, aby mal priamy a nie sprostredkovaný sociálny i medziľudský (osobný) rozmer aj dosah dna priebeh komunikácie s ďalším subjektom či spoločenstvom.

Psoriáza zastupuje slovo na terminologické vyjadrenie a pomenovanie neprijemného, nevyliciteľného, neinfekčného, výrazného, farebného kožného onemocnenia s obrazným pomenovaním lupienka. Od celku kože ľudského tela konkrétneho človeka sa oddeľujú z neznámej príčiny, v neočakávaných situáciách, v nepredpokladanom čase, v meniacom sa počasí, ale predovšetkým neschovateľným, nezatajitelným spôsobom a vedou neobjasnený podnet (jeho, nahradené novými) šupiny z tela človeka. Chorý sa „vyzlieka“, mení sa na nové ja, na niekoho iného tým, že sa nedobrovoľne a nekontrolovateľne oddeľuje od svojej kože, od jej častí a na nových miestach tela sa začína premena jeho podstaty z človeka zdravého, otvoreného skutočnosti s konkrétnymi povahovými vlastnosťami, záujmami, vzťahmi k iným zdravým jednotlivcom na človeka iného, na outsidera, na psoriatika utiahnutého do sveta svojej choroby, oddeľujúceho sa od spoločnosti, skrývajúceho svoje zradné miesto na tele aj na spoločenskom sebedomí, až sa jeho premena a zmena ukončí tým aj tak, že sa jeho Ja prepodstatní na cudzie Ja toho, kto sa stotožnil s viditeľnými prejavmi choroby a povýšil ich na svoje nové Ja. Nové Ja ho vťahuje do svojho nového a nepoznaného subjektu, do egocentrického, emotívne preexponovaného, neistého, zraneného, emotívne zlomeného Ja každého, kto mu takú príležitosť pre emóciu, z ľútosti, zblíženia, pre gesto pochopenia, pátos osudovosti, potrebu stotožniť sa s ním v jeho inom svete pri kontakte s ním vytvorí a dovoľí mu, či sa jednoducho jeho verbálnemu a emotívnemu nátlaku iba nedokáže emóciou a rozumom ubrániť. Pri oddeľovaní sa od svojej (fyzickej) podstaty sa obráteným spôsobom modeluje emočný, sociálny, psychický, komunikačný subjekt, ktorý zo svojej bolestivej, krutej, neliečiteľnej, ovládajúcej ho inakosti vytvorí svoje nové Ja, nový úkryt, svet svojej imitovanej harmónie, pretože: *„Premenenému milencovi sa sivá, matná koža zmení na zelené šťavnaté šupiny. Stane sa čudne krásnym, u mnohých chameleónov a leguánov svedčia živé, pekné farby o šťastnom vnútornom stave. [...] Psychologička sa pokúša preložiť šupiny do psychologického jazyka. Čiastočne sa jej to podarí, ale to podstatné sa nedá dešifrovať“*⁶.

V tejto súvislosti by bolo možné premýšľať aj o hre – na niečo či niekoho – stotožnenej s myšlienkou, gestom, štýlom, nástrojmi na potvrdenie seba, na presadenie seba, na dôveru v seba samého, veď *„pri hre však, či sa nám to páči alebo nie, spoznávame ducha. Veď hra nie je hmota, nech už je jej podstata hocičo“*⁷.

6 BREŽNÁ, I.: *Psoriáza moja láska*. Bratislava: Archa, 1992, s. 117.

7 FARKAŠOVÁ, E.: *Záchrana sveta podľa G.* Bratislava: Slovenský spisovateľ, 2002, s. 117.

„Politikom už dávno neverí, no ani vedcom, najmenej tým, ktorí sa zaoberajú štúdiom ľudskej psychiky, sklamala sa aj vo fyzike, ako sa môže spoliehať na vedu, ktorá na jednej z vrcholných princípov povýši princíp neurčitosti, z neurčitosti sa chorie, z absencie istôt, oporných bodov zaručujúcich ustálenosť a predvídateľnosť, vie to z vlastnej skúsenosti...“
Etela Farkašová⁸

V próze Etely Farkašovej *Záchrana sveta podľa G.* sa navodzujú prostredníctvom subjektu chorej, mladej, vzdelanej ženy problémy prekračujúce ju samu: „*Usporiadanie priestoru a usporiadanie času: G. vie veľmi dobre, ako tesne spolu súvisia, zodpovednosť cíti, aj pod vplyvom prednášok, ktoré absolvovala na univerzite, za komplexný časopriestor, niekedy jej táto komplexná zodpovednosť poriadne sťažuje život.*“⁹ Vo výpovedi protagonistky sa najčastejšie opakujú slová, príkazy, program a štýl jediného možného (pre ňu správneho) jestvovania, ktoré ona dokáže akceptovať, spravidla ide o čas, slovo, poriadok, chaos, svet, pravdu, štvorček, program, ale aj autorita, despotizmus, hrubá sila, deštrukcia, entropia. Postava dospeljej G. je „múdra“, intelektuálne podkutá, priamočiara a útočne premýšľavá. Akákoľvek vonkajšia zmena, názov ulice, farba na predmetoch, lepenie plagátov, posun v harmonograme mestskej dopravy, prináša paniku vo vnútornom systéme organizovania času, priestoru a činností, ktoré G. otrocky, hoci aj bez zmyslu a praktického významu udržiava, rešpektuje, vyžaduje od okolia a vykonáva sama.

Pevné presvedčenie (fixácia chorého, rozčesnutého vedomia) G. (Gabriel, Galileo, génius, gén, galiba, groteska...), že „*svet treba dostať do poriadku*“¹⁰, má popri svojej rigoróznosti aj emotívnu a humanizujúcu polohu: G. sa napriek svojmu despotickému úsiliu nič nemeniť v jej najbližšom okolí a na širom svete, cíti osamelá, na všetko je sama, bojí sa zmien v pohybe času, ktorý jej zobral otca a pred očami jej berie aj matku, ktorá ju azda jediný raz ráznejšie zaskočí výčitkou praktizujúceho filozofa, práve tak ako mystika, „*akoby si nevedela, že aj my sami sme len prach*“¹¹. G. hľadá svojej dvojča, ktoré by o svete, sebe, zmysle žiť a o jeho mechanizme premýšľalo tak ako ona, ale nenachádza nikoho, ani priateľov. Strach a úzkosť zo zmeny, teda tušenie inakosti sveta, v ktorom žijú ostatní, lebo sú iní ako ona, čo G. jasne odlišuje, ju núti precizovať pre seba „svoju“ istotu o „podstate samotného života“. A to musí urobiť, hoci aj proti všetkým, pretože „*najvyšším zmyslom je naprávať, opravovať, usporiadať realitu, korigovať ju, vnášať do nej poriadok a rovnováhu, mnohí ľudia na to ešte neprišli*

8 Tamže, s. 70.

9 Tamže, s. 40.

10 Tamže, s. 70.

11 Tamže, s. 76.

*a niektorí na to neprídu nikdy, preto sa do centra ich života dostávajú rôzne pochybné veci, chvíľami ich G. lutuje a chvíľami za to nimi opovrhuje*¹².

Subjekt G. je „dvojaký“, navonok patrí (ne)zdravej žene, ktorá sa v modelovaní sveta pre všetkých nevzdáva modelovaniu sveta pre seba a seba v ňom, pretože – aj keby to vyznievalo paradoxne – G. neproblematizuje chaos ako jav. Skôr ho vníma ako prekážku pre svoje Ja a to, čo symbol chaosu zastupuje vo „vonkajšom“ svete a núti ju rozlične prijímať skutočnosť. Napokon v eufórii sveta chaosu z vlastnej všemocnosti a otvorenosti nachádza G. iba relatívnosť hodnôt, ktoré ona vyznáva, ale ešte väčšmi a opakovane si uvedomuje, že „po určitom štádiu otvorenosti voči novému či inému sa človek začína uzatvárať do seba. Ukazuje sa, že racionalita má stále ešte na svete pevné miesto“¹³. Všetkými silami a tyranizovaním najbližšieho okolia „usiluje sa o usporiadanie priestoru“¹⁴, pretože v jej predstave poriadok (istota, systém, svoje) je základ morálky a s pevnou morálkou odchádza strach a úzkosť. Postava G. sa neprejavuje emóciami voči živej matke, ale zaplavuje nimi mŕtveho otca¹⁵. Autorka nedovolí narátorky ani v náznakoch poodhaliť G. v inej role ako v postavení totálnej manipulátorky, nepríjemného a izolovaného „kohosi“ aj „čohosi“ vo svojom okolí, ďalej ako subjekt zahnaný sebou do bludiska choroby a izolovaný v neskutočne, a predsa sa G. ukáže ako človek s vypracovanou sebaobranou. Vo svojom rozdelenom, do štvorčiekov a číslami označenom svete hľadá východisko pred pravdami reálnej skutočnosti. G. sa bojí obrazov krutosti, ktoré prináša televízne spravodajstvo, ale v noci čaká na „svoj“ (mystifikovaný, cudzí, neznámy) hlas v rádiu. Až priveľmi sa „filozofická“ Etely Farkašovej o žene G. približuje k humanizmu a scientizmu Čapkovho R.U.R. i Bielej nemoci, nemálo napovedá o Kafkovom obludnom a zúfalom chrobákovi, čo žije len z našej vlastnej neistoty, o úzkosti aj strachu a z prispôsobujúcej sa premeny a zmeny čomusi, čo si neželáme, ale nič nekonáme, aby sa tak nestalo, len pasívne sa obávame až bojíme. Postava G. sa však svojím návodom na záchranu sveta stáva aj žalmom o zvrátenom využívaní vedenia, poznania a porozumenia v „rukách“, myslí a schopnostiach pre tých ostatných zbytočného človeka, čo prežíva v priestore aj čase, v zajatí vlastného „nepriechodného“ rozumu.

Literatúra:

- BREŽNÁ, I.: *Psoriáza moja láska*. Bratislava: Archa, 1992.
 CABADAJ, P.: *Slovenský literárny exil 1939 – 1990*. Martin: Matica slovenská 2002.

12 Tamže, s. 39.

13 MISTRÍK, E.: *Potrebuje postmoderna termín vznešeno?* Filozofia 58, 2003, č. 4, s. 229.

14 FARKAŠOVÁ, E.: *Záchrana sveta podľa G.* Bratislava: Slovenský spisovateľ, 2002, s. 18.

15 Tamže, s. 1.

Česká a slovenská literatúra dnes. Sborník referátů z literárněvědné konference 39. Bezručovy Opavy. Praha: Ústav pro českou literaturu R; Opava: Slezská univerzita, 1997.

Deset let poté... Česká a slovenská literatúra po roce 1989. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR. Opava: Slezská univerzita, 2000.

FARKAŠOVÁ, E.: *Lokálne versus globálne (so zreteľom na kultúrne aspekty globalizácie)*. In: PODOLÁKOVÁ, K. (ed.): Multikulturalita, interkulturalita, transkulturalita. Zborník z medzinárodnej konferencie konanej v dňoch 25. – 26. 10. 2001. Bratislava: ASCO art & science, 2001, s. 27 – 34.

FARKAŠOVÁ, E.: *Záchrana sveta podľa G.* Bratislava: Slovenský spisovateľ, 2002.

FOUCAULT, M.: *Myšlení vnějšku*. Praha: Herrmann & synové, 1996.

FOUCAULT, M.: *Slová a věci*. Bratislava: Kalligram, 2000.

MACUROVÁ, A.: *Subjekty a text*. In: HODROVÁ, D. (red.): Proměny subjektu. Svazek 1. Praha: Ústav pro českou literaturu, 1994, s. 31 – 37.

MISTRÍK, E.: *Potrebuje postmoderna termín vznešeno?* Filozofia 58, 2003, č. 4.

MOKREJŠ, A.: *Hermeneutické pojetí zkušenosti*. Praha: Filosofia, 1998, s. 11 – 32.

HAMAN, A.: *Subjekt ve filozofii a umění moderní doby*. In: HODROVÁ, D. (red.): Proměny subjektu. 1. a 2. svazek. Praha: Ústav pro českou literaturu, 1994.

HODROVÁ, D. (red.): *Proměny subjektu*. 1. a 2. svazek. Praha: Ústav pro českou literaturu, 1994.

ŠABÍK, V.: *Diskurzy o kultúre*. Bratislava: Spolok slovenských spisovateľov, 2001.

ZIGO, M.: *Bremeno vôle k životu*. RAK, revue aktuálneho umenia, 2000, č. 2.

ŽILKA, T. (ed.): *Od moderny k postmoderne*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 1997.

O autorovi

Viera Žemberová, University of Prešov,
Faculty of Arts, Institute of Slovak Studies, Media Studies and Library Studies,
Prešov, Slovakia, viera.zemberova@ff.unipo.sk